

ՍԱՄՎԵԼ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԵՏՈՒՄ ԱՓՅԱՆՈՒՄ ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԱՆՏԱՆՏԻ ՆԱԽԱԳԾԵՐԸ (1915 թ. ՕԳՈՍՏՈՍ – 1917 թ. ՆՈՒԷՍ)

ԱԼԱՋԻՆ համաշխարհային պատերազմի սկզբնական փուլում լրջորեն ընդհարվում էր Ալեքսանդրետում Անտանտի զորքերի ավհանման նախագիծը: Սակայն 1915 թ. փետրվարին բրիտանական կառավարությունը որոշեց ավհանումը կազմակերպել Դարդանեղում, իսկ Կիլիկիան ռազմակալելու գործնականում պատրաստ նախագիծն ինչ-ինչ պատճառներով մի կողմ դրվեց¹:

Այնուամենայնիվ, պատերազմի հետագա տարիներին բազմիցս ամենատարբեր նախագծեր առաջ քաշվեցին Ալեքսանդրետի ծովածոցում Անտանտի երկրների կամ հայկական կամավորական զորամասերի միջոցով մեծածավալ կամ դիվերսիոն գործողություններ ծավալելու նպատակով: Այն թուրքերին հարվածելու ամենահարմար վայրն էր եւ կարող էր ունենալ վճռորոշ նշանակություն Օսմանյան կայսրությանը վերջնական՝ ջախջախիչ հարված հասցնելու գործում: Ռազմավարական այդ նպատակադրումը օրակարգային էր պատերազմի ողջ ընթացքում, սակայն անհաշտ մրցակցությունն Անտանտի դաշնակիցներին թույլ չտվեց վճռական գործողություններ ծավալել Կիլիկիայում:

Դիտարժան է այն փաստը, որ Ալեքսանդրետի ծովածոցում ավհանում կատարելու նախագծերի քննարկումների ժամանակ ոչ մի կասկած չի եղել հաջողության հասնելու հավանականության վերաբերյալ: Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի բոլոր ռազմական ու քաղաքական գործիչները հակված էին կարծելու, որ թուրքերն ի վիճակի չէին խոչընդոտել Կիլիկիան գրավելու Անտանտի փորձերին: Նրանք նույնիսկ վստահ էին, որ դա կհանգեցի Օսմանյան կայսրության անձնատվությանը: Սակայն այդ ռազմավարական մտադրությունն այդպես էլ իրականություն չդարձավ: Կայսերապետական նկրտումներն ու միմյանց

¹ Ս. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, *Ալեքսանդրետում Անտանտի զորքերի ավհանման խնդիրը (1914 թ. սեպտեմբեր – 1915 թ. մարտ)*, ՎԷՄ, 2017, թիվ 3 էջ 26-42:

նկատմամբ առկա կասկածամտությունը դաշնակիցներին զրկեցին համագործակցության հնարավորությունից: Վերջիններս ամեն ինչ արեցին մեկը մյուսի նախաձեռնությունը տապալելու համար: Այսպիսով՝ դաշնակիցներն ստորադասեցին իրենց անմիջական, առարկայական շահերը գաղափարական եւ հեռագնա եսակենտրոն շահերին:

1915 թ. մայիսի 23-ին Իտալիան պատերազմ հայտարարեց Ավստրո-Հունգարիային եւ միացավ Անտանտին: Կ. Պոլսում մտավախություն առաջացավ, որ Օսմանյան կայսրությանը պատերազմ հայտարարելու դեպքում իտալացիները ռազմական գործողություններ կծավալեն Կիլիկիայի ուղղությամբ²: Թվում էր, որ թուրքերի անհանգստությունը բնական է, քանի որ նրանք ռազմական բավարար ներուժ չունեին Կիլիկիայի ծովափը պաշտպանելու համար: Սակայն իրականում թուրքերի մտահոգությունն անտեղի էր, քանի որ Իտալիան ամենեւին էլ չէր պատրաստվում Կիլիկիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ իրականացնել: Իտալական նավատորմը Ադրիատիկ ծովում լուրջ խնդիրներ ուներ գերմանաավստրիական նավատորմին դիմակայելու հարցում: Հետեւաբար՝ նրանք անկարող էին լայնածավալ ռազմածովային գործողություն իրականացնել Միջերկրականի հյուսիսարեւելյան ծայրամասում: Բացի այդ, ո՛չ Բրիտանիան, ո՛չ Ֆրանսիան երբեւէ թույլ չէին տա իտալացիներին գործել Միջերկրականի արեւելքում, քանի որ այն գտնվում էր նրանց աշխարհաքաղաքական շահերի կենսական տիրույթում:

Ֆրանսիան պատերազմի հենց սկզբից իր հավակնություններն էր հայտնել Կիլիկիայի նկատմամբ եւ հիվանդագին էր վերաբերվում դաշնակից ցանկացած պետության կողմից այդ երկրամասի նկատմամբ որեւէ հավակնության դրսեւորման նկատմամբ: Դեռեւս 1915 թ. փետրվարի 13-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը որոշում էր ընդունել՝ անհրաժեշտության դեպքում պահեստազորի 1.200.000 զորակոչիկների մի մասից բանակ կազմավորել՝ Կիլիկիայում կամ Սիրիայում գործելու համար³: Սակայն Դարդանելի ռազմագործողությունն սկսելուց հետո Կիլիկիան որոշ ժամանակով հետին ասպարեզ մղվեց:

² L. EINSTEIN, Inside Constantinople. A Diplomatist's Diary During the Dardanelles Expedition, April-September, 1915, New York, 1918, p. 117.

³ A. VARNAVA, Imperialism first, the war second: the British, an Armenian legion, and deliberations on where to attack the Ottoman empire, November 1914–April 1915, The Historical Research, vol. 87, no. 237 (August, 2014), p. 551.

Դարդանեւյան ռազմագործողութեան անհաջող ընթացքը Ֆրանսիացի եւ բրիտանացի ռազմական գործիչներին ստիպեց կրկին ուշադրութեւն դարձնել Կիլիկիայի վրա: Նրանք հասկանում էին, որ բրիտանաֆրանսիական զորքերի պարտութիւնը Դարդանեւում ծանր հետեւանքներ կունենար Անտանտի համար: Դա ոչ միայն ռազմական պարտութիւն կլինէր, այլ նաեւ գաղափարական-քարոզչական: Այն կարող էր ոգեւորել եւ ապստամբութեան մղել Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի գաղութային կայսրութիւններին մահմեդական ժողովուրդներին: Այս հանգամանքով էր պայմանավորված, որ ռազմական տարբեր բարձրաստիճան գործիչներ փորձում էին Կիլիկիայում ամփոփել կատարելու նախագծեր մշակել:

Աշխուժանում են նաեւ հայ քաղաքական շրջանակները, որոնք մտահոգված էին կիլիկիահայերին կոտորածներից փրկելու հարցով: Մեծ եղեռնի մասին լուրերը հետզհետեւ դուրս էին գալիս Օսմանյան կայսրութեան սահմաններից եւ արտասահմանի հայերին մղում էին տարբեր նախագծեր մշակել, որպէսզի փրկելին արեւմտահայութեանը: 1915 թ. հուլիսին եգիպտահայերը բարձրացրին հայկական կամավորական զորամաս կազմավորելու հարցը, որը հարմար առիթի դեպքում ներխուժելու էր Կիլիկիա: Նախատեսվում էր Եգիպտոսում կամավորագրել 1.000 հայերի, նրանց միացնել Ամերիկայից, Հունաստանից, Բուլղարիայից ու այլ վայրերից եկած կամավորներին, Ֆրանսիական ճակատում կռւող հայ կամավորներին, իսկ զենք, զինամթերք եւ սպայական կազմի համալրումը պետք է ապահովէին Անտանտի երկրները: Կամավորներին գաղտնի պահելու համար, նրանց գրանցելու էին Եգիպտոսում գործող մարզական ակումբներում: Նախատեսվում էր, որ եթէ նույնիսկ ռազմական գործողութիւններին մասնակցելու հնարավորութիւն չլիներ, ապա այդ մարզված կամավորները ապագայում կարող էին դառնալ Հայաստանի ոստիկանական ուժերի կորիզը⁴:

Հայկական նախաձեռնութիւնը գործնական հողի վրա դնելու նպատակով անհրաժեշտ էր Անտանտի երկրների համաձայնութիւնն ու աջակցութիւնը: Դեպի Կիլիկիա հայկական ուժերով արշավանք կազմակերպելու մի առաջարկ 1915 թ. հուլիսի 19-ին Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարութեանը փոխանցեց նաեւ Լոնդոնի ռուսական

⁴ “Boghos Nubar’s Papers and the Armenian Question 1915–1918”. Documents, Edited and translated by Vatche Ghazarian, Waltham, 1996, p. 164–165.

դեսպանությունը⁵: Ռուսաստանն ամեն կերպ խրախուսում էր Մեծ Բրիտանիային Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ սկսելու հարցում, որպեսզի նրանց ուշադրությունը հնարավորինս շեղի Կ. Պոլսից ու նեղուցներից՝ միաժամանակ թուլացնելով թուրքերի ճնշումը Կովկասյան ռազմաճակատում:

Հուլիսի 20-ին Եգիպտոսի Հայ ազգային պաշտպանության կոմիտեն Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ ծավալելու առաջարկով հուշագիր ներկայացրեց Եգիպտոսում բրիտանական զինված ուժերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Ջոն Մաքսվելին: Հուշագրի հեղինակները տեղեկացնում էին, որ օրեցօր ավելի ու ավելի անհանգստացնող լուրեր են հասնում հայերի հանդեպ ճնշումների ու կոտորածների մասին, եւ զանգվածային տեղահանությունները կարող են Կիլիկիայի հայ բնակչության ոչնչացման պատճառ դառնալ, եթե նրանց շուտափույթ գործնական աջակցություն ցույց չտրվի: Միաժամանակ վստահ էին, որ Դարդանելի ռազմագործողության պատճառով Կիլիկիայի առափնյա շրջանում էքսպեդիցիոն զորքեր ափհանելու խնդրանքը հավանության չէր արժանանա, իսկ սփյուռքի հայերը այլեւս չէին կարող անտարբեր մնալ ու ոչինչ չանել հայրենակիցների համար: Հետեւաբար՝ կոմիտեն խնդրում էր բրիտանական իշխանությունների թույլտվությունը, որ իրենք ընթացք տան նախաձեռնությանը եւ գլխավորեն Ամերիկայում, Բուլղարիայում, Ռումինիայում ու այլ հայկական համայնքներում սկսված կամավորական շարժումը: Խնդրում էին նաեւ թույլ տալ կամավորներին հավաքել Կիպրոսում եւ ռազմամթերք ու փոխադրամիջոցներ տրամադրել ափհանման համար: Հույս ունեին, Կիլիկիայի քրիստոնյա բնակչության աջակցությամբ, գրավել ռազմավարական նշանակության դիրքեր: Պատրաստակամություն էր հայտնվում բոլոր գործողություններն իրականացնել բրիտանական իշխանությունների ղեկավարության ու վերահսկողության ներքո⁶:

Այդ առաջարկությունը հետաքրքրում է բրիտանացիներին, քանի որ արդեն ակնհայտ էր Դարդանելի գործողության ձախողումը, եւ իրենց հեղինակությունն Արեւելքում պահպանելու համար նրանք նոր ուղիներ էին փնտրում:

⁵ Տ. ԱՐՐՈՒԽԱՆՅԱՆ, Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում եւ Մեծ Բրիտանիան (1915–1918 թթ.), Երեւան, 2005, էջ 60:

⁶ “Boghos Nubar’s Papers”, p. 194–195.

2. Մաքսվելի պահանջով Հայ ազգային պաշտպանություն կոմիտեն հուլիսի 24-ին ավելի մանրամասն ծրագիր է ներկայացնում: Ըստ դրա՝ Կիպրոսում կազմավորվելու էր 10.000-ոց հայկական կամավորական զորամաս, որի ծախսերը հոգալու էին հայերը, իսկ բրիտանացիներն ապահովելու էին սպաներով, ռազմամթերքով՝ միաժամանակ օժանդակելով փոքրաթիվ ցամաքային ու ծովային ուժերով: Ըստ այդմ՝ հայերը, ապստամբություն կազմակերպելու նպատակով, նախապես զենք ու դրամ պետք է հասցնեին Կիլիկիայի ծովափնյա շրջաններ: Հայկական կամավորական բանակը պետք է գրավեր Ալեքսանդրետը, Ադանան, Մերսինը: Նախատեսվում էր, որ այնտեղ նրանց կմիանա 25.000 հայ ապստամբ Կիլիկիայից, եւս 15.000՝ շրջակայքից: Այդ 50.000-ոց բանակը բավարար էր համարվում ոչ միայն Կիլիկիան ազատագրելու, այլեւ՝ նրա սահմաններից դուրս շարժվելու համար: Անհրաժեշտ էին համարում գործողությունն իրականացնել արագորեն՝ կիլիկիահայությունը կոտորածներից ու տեղահանությունից փրկելու համար:

Դրա հետ մեկտեղ արձանագրվում էր, որ եթե բրիտանացիներն անհրաժեշտ համարն ձեռնարկել համեմատաբար փոքրածավալ գործողություն, ապա առաջարկվում էր հավաքագրել միայն 5.000 կամավորներ: Այդ գործը կարող էր մի կողմից գրավել Սուեյտիան եւ Քեսաբը, ուր կար 25.000 հայ, մյուս կողմից՝ Դյորթ Յոլը՝ Ալեքսանդրետի ծոցում, ուր կհավաքվեին եւ արդյունավետ դիմադրություն կկազմակերպեին շրջակայքի հայերը: Այդ երկու գործողությունների հաջողության դեպքում նախատեսվում էր գրավել Ալեքսանդրետն ու Բեյլանի կիրճը: Անհաջողության պարագայում նախատեսվում էր այդ ուժերը կենտրոնացնել լեռներում եւ պարտիզանական պայքար մղել՝ նպատակադրվելով խախտել թշնամու հաղորդակցությունը՝ կտրել հեռագրալարերը, քանդել երկաթգծերը, այրել կամուրջները եւն⁷:

Սակայն օգոստոսի 24-ին է. Գրեյը Եգիպտոսի բրիտանական իշխանություններին խստորեն հրահանգեց որեւէ ընթացք չտալ հայերի կամավորական շարժմանը⁸:

Կիլիկիայի ու Արեւմտյան Հայաստանի ամբողջական հայաթափումից հետո նաեւ արտասահմանի հայերը դադարեցրին Կիլիկիայում

⁷ «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը եւ հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914-1918 թթ.)», Աշխատասիրությամբ Արթուր Պելլերյանի, առաջաբանը՝ Ժան-Բատիստ Դյուրոգելի, ֆրանսերենից թարգմ. Վարուժան Պողոսյանը, հտ. Ա., Երեւան, 2005, էջ 190-192:

⁸ S. ՍԱՐԴԻՆԱՆՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 60:

ափհանում իրականացնելու իրենց նախաձեռնությունները, տազնապելով, որ դրանով միայն կվտանգեն Սիրիայի ու Միջագետքի ճամբարներում մնացած հայ գաղթականության բեկորների գոյությունը:

Ալեքսանդրետում ափհանում կատարելու անհրաժեշտության վերաբերյալ իր հիմնավորումները 1915 թ. օգոստոսին Ֆրանսիայի կառավարությանը ներկայացրել է ֆրանսիական բանակի գլխավոր շտաբի պետ՝ զորավար Մորիս Սարրան: Սակայն այդ նախագծի դեմ են արտահայտվել ֆրանսիական բանակի գլխավոր հրամանատար Ժոզեֆ Ժոֆրը, վարչապետ Ռենե Վիվիանը եւ ռազմական նախարար Ալեքսանդր Միլերանը⁹: Ժ. Ժոֆրն անձնական հատուկ հակակրանք ուներ Մ. Սարրայի նկատմամբ, որը նույնպես ազդեցություն էր ունեցել որոշման կայացման գործում¹⁰: Իհարկե, այդ առաջարկը կարող էր խոչընդոտվել նաեւ բրիտանացիների կողմից, քանի որ նրանք ցանկանում էին պատերազմից հետո գրավել Ալեքսանդրետը, չնայած լավ գիտեին, որ Ֆրանսիան հավակնում էր տիրել Կիլիկիային: Պետք է նշել, որ պատերազմի տարիներին Կիլիկիայում Անտանտի զորքերի ափհանման ձախողումը պայմանավորված էր գլխավորապես ֆրանս-բրիտանական կայսերապաշտությունից եւ այդ երկրամասում նրանց շահերի բախմամբ:

Մ. Սարրայի նախաձեռնությունից քիչ անց, Ալեքսանդրետում 150,000-ոց դաշնակցային բանակով ափհանում կատարելու, Տավրոսի ու Ամանոսի լեռնանցքները, Մերսինը եւ Ադանայի դաշտը գրավելու առաջարկ է ներկայացնում նաեւ Միջերկրականի ֆրանսիական 1 ռազմածովային բանակի գլխավոր հրամանատար, փոխծովակալ Դարտրիժ դը Ֆուրնիեն: Սակայն Ֆրանսիայի ԱԳ նախարար Թեոֆիլ Դելկասեն այն մերժում է պատճառաբանությամբ, որ ֆրանսիական զորքերը քիչ են, իսկ բրիտանական զորքերին Կիլիկիայից հետագայում դուրս բերելը կարող է դժվարություններ հարուցել¹¹: Այսպիսով՝ Կիլիկիան գրավելու խնդիրն իրականում որեւէ ռազմական դժվարություն չէր ներկայացնում, այլ միայն դաշնակիցների շահերի բախումն էր խանգարում այն թուրքերից ազատագրելուն:

1915 թ. սեպտեմբերի 22-ին Միջերկրականի ֆրանսիական 3-րդ նավատորմի հրամանատարի պաշտոնակատար, փոխծովակալ Գաբրիել

⁹ Ե. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆ, Ֆրանսիան եւ Մեծ եղեռնը (1915–1918 թթ.), Երեւան, 2000, էջ 48–49:

¹⁰ http://en.wikipedia.org/wiki/Maurice_Sarrail

¹¹ Մ. ՍԵՐՈՔԵԱՆ, Մեր պայքարը հայ ազատագրության ուղիով: Վերլուծումներ Հայկական հարցին շուրջ, Գահիրե, 1948, էջ 302:

Դարրիոն ռազմածովային նախարար Վիկտոր Օգանյորին ուղարկած ընդարձակ զեկուցագրում նկարագրում էր իրենց համար Միջերկրականի արեւելյան ափին ստեղծված չափազանց բարենպաստ իրավիճակը եւ առաջարկում էր դիմել վճռական գործողությունների¹²։ Նա արդյունավետ էր համարում Ալեքսանդրետի ծոցի խորքում՝ Իսոսի դաշտում, ափհանում կատարելը, ինչը կնպաստեր Թուրակ Կալեի երկաթուղային հանգույցի եւ Տավրոսից Պոզանտ տանող ելքերի գրավմանը։ Դրանից հետո ծովային ու ցամաքային զորքերը համատեղ գործողություններով կարող էին հեշտությամբ շարժվել դեպի հարավ եւ ազատագրել Սիրիան։ Այդ պահին Սիրիայում թուրքական բանակն ուներ ընդամենը 20.000 զինվոր եւ հաջողության հասնելու համար բավարար կլինեին ընդամենը մեկ բանակային կորպուս։ Ծովակալի կարծիքով, այդ գործողությունը կլինեին չափազանց արդյունավետ, իսկ թուրքերն ստիպված կլինեին Դարդանեւլի ճակատից որոշ ուժեր տեղափոխել Սիրիա. այդ գործողության ազդեցությամբ կմեծանար դասակարգությունը թուրքական բանակում։ Դարրիոն գտնում էր, որ, եթե Ֆրանսիան ի վիճակի չլինի պահանջվող քանակի զորք ուղարկել, ապա կարող է զինել թուրքերի նկատմամբ ատելությամբ լցված տեղական բնակչությանը։ Իբրեւ առաջին քայլ՝ նա խնդրում էր իրեն տրամադրել 800 հրացան եւ զինամթերք՝ Պորտ Սալիդում հանգրվանած մուսալեոցիներին զինելու համար։ «Այս ձեռով զինված ու լավ մարզված մարտունակ հայերը կարճ ժամանակում վեր կածվեն ահարկու ուժի, որը խիստ կարգապահության վարժվելուն պես, հնարավոր կլինի մոտ ապագայում կրկին վերադարձնել ցամաք, լավագույն ձեռով օգտագործելով ի նպաստ մեր ռազմական գործողության»¹³, - մատնանշում էր փոխծովակալը։ Նա նախատեսում էր զինել ինչպես Անտիոքի շրջանի հայերին, այնպես եւ լիբանանցիներին։ Իսկ համընդհանուր ապստամբություն սկսելու եւ հաղթական ավարտի հասցնելու համար Գ. Դարրիոն պահանջում էր տրամադրել 20.000 հրացան ու համապատասխան քանակություն զինամթերք։

Դարրիոյի առաջարկը հաջողության հասնելու բավական լուրջ հնարավորություն ուներ։ Այդ նախագծով ֆրանսիական կողմից պահանջվում էին միայն փոքրամիջ ուժեր եւ ռազմամթերք, որը միաժամանակ հնարավորություն կտար սեփական ազդեցությունը տարածել

¹² «Մեծ տերությունները...», հտ. 1, էջ 170-176։

¹³ Անդ, էջ 176։

տեղական ժողովուրդների վրա, օգտագործել տեղացիների մարտական հնարավորությունները:

Հոկտեմբերի 1-ին Կահիրեում ֆրանսիական դեսպան Ժյուլ-Ալբերտ Դեֆրանսը¹⁴ Դեկասենին ուղղած զեկուցագրում լիովին հավանություն է տալիս Գ. Դարրիոյի ծրագրին, հաստատում է, որ Սիրիայում թուրքերը շատ փոքրաթիվ ուժեր ունեն, որոնք բարոյալքված վիճակում են: Սակայն նա դեմ էր տեղական ժողովուրդների ուժերով Սիրիան ազատագրելու ծրագրին՝ չնայած դա համարում էր իրագործելի: Նա գտնում էր, որ եթե առանց Ֆրանսիայի ղեկավարության ու գործուն մասնակցության թուրքերը վտարվեն Սիրիայից, ապա հետագայում իրենք ստիպված կլինեն այդ երկրամասը կրկին գրավել՝ այնտեղ անիշխանությունը վերացնելու եւ թուրքերի վերադարձը կանխելու պատրվակով: Միաժամանակ նա գտնում էր, որ մուսալեուցիներից կազմված զորամասն անհրաժեշտ է օգտագործել միայն թուրքական ափերում խափանարար գործողություններ (դիվերսիա) իրականացնելու համար, որից հետո պետք է այն հետ վերադառնար: Նա լավագույն տարբերակ էր համարում ֆրանսիական ռազմարշավի կազմակերպումը եւ Սիրիայի գրավումը¹⁴: Ինչպես տեսնում ենք, ֆրանսիացի դիվանագետը դեմ էր առանց ֆրանսիական բանակի միջամտության Սիրիայի եւ Կիլիկիայի գրավմանը, քանի որ ապագայում կարող էին բարդություններ ծագել, երբ այդ տարածքները փորձեին ֆրանսիական գաղութի վերածել: Նա նույնիսկ դեմ էր հայկական փոքրաթիվ ուժերին այդ տարածքներում մշտական ռազմական գործողություններում ներգրավելու մտքին՝ վախենալով, որ հայկական ապստամբական հաջող շարժումը հիմքեր կստեղծեր հայկական ինքնավարության համար:

Իր զեկուցագրի վերջում Ա. Դեֆրանսը բերում էր այդ հարցի շուրջ Եգիպտոսի բրիտանական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Զոն Մաքսվելի հայտնած կարծիքը: Վերջինս Եգիպտոսի դեմ հարձակման վտանգը վերացնելու համար գտնում էր, որ «հարկ է գործել Ալեքսանդրետի տարածաշրջանում: Բայց ֆրանսիացիներն ազատ ուժեր չունեն այդ վայրերում գործողություն իրականացնելու համար, իսկ մենք չենք համարձակվում գնալ այնտեղ՝ ֆրանսիացիներին տհաճություն չպատճառելու համար»¹⁵:

¹⁴ Անդ, էջ 194–196:

¹⁵ Անդ, էջ 196:

Հոկտեմբերի 2-ին Վ. Օգանյորին ուղարկած նոր գեկուցագրում Գ. Դարրիոն կրկնում էր մուսալեռցիներից ու եգիպտահայերից զորամաս կազմավորելու առաջարկը: Նա գտնում էր, որ Սուեզի ջրանցքի գրոհի ժամանակ թուրքերից բռնագրավված «Մաուզեր» հրացաններով եւ զինամթերքով կարող էին զինել ավելի քան 1.000 հայերի: Այդ զորամասը դրվելու էր Ֆրանսիացի 15 սպաների եւ 40 ենթասպաների հրամանատարության տակ, հնարավորության դեպքում կտրամադրվեր 4 լեռնային թնդանոթ: Այն պարտիզանական գործողություններ էր կատարելու Ալեքսանդրետի ու Անտիոքի շրջանում: Փոխծովակալը միաժամանակ մտավախություն էր հայտնում, որ բրիտանացիներն աչք ունեն Ալեքսանդրետի եւ Սիրիայի վրա, եւ անհրաժեշտ էր համարում, որ Փարիզն ու Լոնդոնը վերջնական համաձայնություն կայացնեին Սիրիան ֆրանսիական ազդեցության գոտի ճանաչելու հարցում, եւ այնտեղ ծավալվելիք ռազմական գործողությունների հրամանատարությունը վստահվեր ֆրանսիացիներին: Առաջարկում էր նաեւ այնպես անել, որ հայերը չընկնեն բրիտանացիների ազդեցության տակ¹⁶:

Հոկտեմբերի 3-ին Ա. Դեֆրանսը, Դարրիոյին ուղարկած նամակում, հավանություն էր տալիս դեպի Սիրիա ռազմարշավ կազմակերպելու նախագծին, սակայն այդ գործողությունն իրատեսական չէր համարում ֆրանսիական զորքերի սակավաթիվ լինելու պատճառով: Միաժամանակ դեմ էր արտահայտվում հայ եւ սիրիացի բնակչությանը զինելուն եւ ապստամբության մղելուն: Դա բացատրում էր նրանով, որ իրենք չէին կարող ապստամբներին արդյունավետ օգնություն տրամադրել, կանոնավոր զորքերով աջակցել, իսկ անհաջողության դեպքում նրանց պաշտպանել սպասվող սարսափելի բռնություններից ու ճնշումներից¹⁷:

Կարծում ենք՝ այս թվացյալ մարդասիրական կեցվածքը բխում է ոչ թե հայերի ու սիրիացիների նկատմամբ դեսպանի ունեցած դրական վերաբերմունքից, այլ՝ ապստամբության հաջողության դեպքում այդ տարածաշրջանում Ֆրանսիայի ունեցած հավակնությունները կորցնելու մտավախությունից:

Այսպիսով՝ գաղութատիրական նկրտումները մեկ անգամ եւս խոչընդոտ հանդիսացան, որ իրականացվի ռազմական տեսանկյունից դաշնակիցների համար ձեռնտու ռազմագործողությունը:

¹⁶ Անդ, էջ 199–203:

¹⁷ Անդ, էջ 203–204:

1915 թ. նոյեմբերին Մեծ Բրիտանիայի ռազմական նախարար Հենրի Քիթչենբերը, որը մինչև Դարդանեյլի ռազմագործողությունը Կիլիկիայում ամփոփման ամենամեծ ջատագովն էր, կրկին բարձրացրեց Ալեքսանդրետում դաշնակից զորքերի ամփոփման հարցը: Դա պայմանավորված էր Դարդանեյլի գործողության ձախողումով, եւ դաշնակիցներին անհրաժեշտ էր որեւէ կերպ վերականգնել իրենց հեղինակությունն Արեւելքում: Խնդիրը նրան ներկայացրել էր Ջ. Մաքսվելը, երբ նախարարն այցելել էր Եգիպտոս: Նախագծին կողմ արտահայտվեց նաեւ Եգիպտոսի բրիտանական գլխավոր հանձնակատար Հենրի Մակ Մահոնը: Նրանք կարծում էին, որ Դարդանեյլի ձախողումը կարող է բացասաբար անդրադառնալ Մեքքայի շերիֆ Հուսեյնի հետ բանակցությունների վրա: Ինչպես հայտնի է, բրիտանացիները փորձում էին շերիֆին համոզել միանալ հակաթուրքական պայքարին: Ջ. Մաքսվելը եւ Հ. Մակ Մահոնը համոզված էին, որ Գալիպոլիից զորքերի դուրսբերումը պետք է իրականացվեր միայն Այասի ծովածոցում ամփոփման կատարելուց հետո, որ չխաթարվեր բրիտանական հեղինակությունը, արաբների հետ բանակցությունները չձախողվեին եւ թուրքերին զրկեին Միջագետքում ազատ գործելու հնարավորությունից: Սակայն բրիտանական գլխավոր շտաբում այնքան էլ հակված չէին այդ ծրագրին, քանի որ վստահ էին, որ թուրքերը Սուեզի վրա կրկին չեն հարձակվի՝ նախորդ փետրվարի դառն փորձից հետո: Նրանք նաեւ կարծում էին, որ առավել նախընտրելի է Ալեքսանդրետում անհրաժեշտ 100.000-անոց միավորումն ուղարկել գերմանական ճակատ, քանի որ այնտեղ է որոշվելու պատերազմի ելքը: Չնայած շտաբի ընդդիմությանը՝ Հ. Քիթչենբերը հակված էր իրականացնելու այդ նախագիծը՝ այն համարելով Եգիպտոսի եւ աֆրիկյան մյուս տիրույթների պաշտպանության լավագույն տարբերակ¹⁸:

Բրիտանական կառավարությունը դիմում է նաեւ Ֆրանսիային՝ խնդրի վերաբերյալ կարծիք իմանալու համար: 1915 թ. նոյեմբերի 13-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը խորհրդակցություն է հրավիրում Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողությունների հարցը քննարկելու նպատակով: Սակայն քննարկման արդյունքում որոշվում է, որ տվյալ պահին ձեռնադրել է Կիլիկիայում ամփոփման իրականացնելը: Այդ մասին տեղեկացնում են բրիտանական կառավարությանը¹⁹: Բնականաբար, դա

¹⁸ Ա. ԵԱՓՈՒՃԵԱՆ, Հայ ժողովուրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919–1921 թթ., Գահիրէ, 1977, էջ 1118–1120:

¹⁹ Ե. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 49:

պայմանավորված էր Կիլիկիայում այլ դաշնակից երկրի զորքերի մուտքն արգելելու Ֆրանսիայի քաղաքականությունը:

Նոյեմբերի 15-ին Լոնդոնում Ֆրանսիական դեսպան Պոլ Կամբոնը Ֆրանսիայի վարչապետ Է. Ա. Գ. նախարար Արիստիդ Բրիանին ուղարկած հեռագրով տեղեկացնում էր, որ Ալեքսանդրետում ափհանում իրականացնելու լորդ Հ. Քիթչենների ծրագրի մասին զրուցել է Մեծ Բրիտանիայի Ա. Գ. նախարար Էդուարդ Գրեյի հետ: Վերջինս այդ ռազմագործողությունները բավական դժվար իրականանալի էր համարել՝ հաշվի առնելով բրիտանական զորքերի ցրվածությունը տարբեր ճակատներում՝ Բալկաններում, Եգիպտոսում, Հնդկաստանում, Դարդանելում: Է. Գրեյը նշել էր, որ այդ հարցը քննարկելու են կառավարությունը և ռազմական իշխանությունները, սակայն նա մտավախություն էր հայտնել, որ դրան դեմ կլինեին գլխավոր շտաբում ու ծովակալությունում²⁰: Ինչպես տեսնում ենք, խնդրի շուրջ համաձայնություն չկար նաեւ բրիտանական իշխանության տարբեր օղակների միջեւ: Վերջիններս նույնպես ամեն կերպ խուսափում էին Կիլիկիայի գրավմանը Ֆրանսիացիներին մասնակից դարձնելուց, որպեսզի հետագայում իրենց ձեռքում պահեին Ալեքսանդրետի նավահանգիստը, որը նախատեսում էին դարձնել Միջերկրականի արեւելքում բրիտանական գլխավոր ռազմածովային հենակետ:

Ֆրանսիացիների կողմից Ալեքսանդրետի շրջանում ռազմական գործողություններ ծավալելու նախագծի մերժումը Հ. Քիթչեններին բավական վրդովեցրել էր: Նա այդ քայլը մեկնաբանում էր իբրեւ քաղաքական դիտավորություն: Այդ տպավորությունը մեղմելու համար Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Ժոզեֆ Գալիենին փորձել էր պատճառաբանել, որ իրենք միայն ռազմական նկատառումներով են հրաժարվում այդ նախագծից, նույնիսկ նշել էր, որ բրիտանացիներն ազատ են իրենց հայեցողությամբ գործելու Ալեքսանդրետի շրջանում²¹: Իհարկե, Ֆրանսիացիներն իրականում երբեք թույլ չէին տա բրիտանացիներին միայնակ ոտք դնել Կիլիկիա:

Ռուսական գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Միխայիլ Ալեքսեևը 1915 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի Ա. Գ. նախարար Սերգեյ Սազոնովին գրում էր, որ դաշնակիցների ճամբարում գերիշխում է միայն սեփական շահի գիտակցությունը, բացակայում էր ընդհանուր ռազմավարական

²⁰ «Մեծ տերությունները...», հտ. 1, էջ 230:

²¹ Անդ, էջ 231:

միտքը, յուրաքանչյուր շրջանի համար թատերաբեմի գնահատման, պայքարի ընդհանուր նպատակը տեսնելու պատրաստակամությունը²²:

1915 թ. դեկտեմբերի 4-6-ին Ֆրանսիայի Շանտիլյե քաղաքում տեղի է ունենում դաշնակից երկրների գլխավոր հրամանատարների եւ բանակների ներկայացուցիչների համաժողով: Այնտեղ քննարկվում է հակառակորդին միաժամանակյա եւ համաձայնեցված հարվածներ հասցնելու հարցը, սակայն ընդհանուր եզրակացություն չեն գալիս²³: Բրիտանացիները ցանկանում էին Սալոնիկը հանձնել եւ զորքերը տեղափոխել Սիրիա, Եգիպտոս կամ Ֆրանսիա: Ռուսական կողմը գտնում էր, որ Սալոնիկն անհրաժեշտ է պահել եւ աջակցել սերբական բանակի բեկորների ամրապնդմանը հարակից տարածքներում²⁴: Այստեղ, Ֆրանսիայի ճնշման տակ, վերջնականապես որոշվում է հրաժարվել Կիլիկիայում ամփոփում կատարելու Հ. Քիթչենների ծրագրից²⁵: Դրա փոխարեն, 1916 թ. փետրվարի 15-ին Շանտիլյեում դաշնակիցների շտաբների խորհրդաժողովում որոշվում է Սալոնիկը պահել եւ ուժեղացնել այնտեղ գտնվող բանակը²⁶: Փաստորեն՝ այս անգամ եւս որոշվեց Սալոնիկում կենտրոնացնել դաշնակցային ուժերը եւ հրաժարվել Ալեքսանդրեաի ուղղությունից:

Տվյալ պահին Ֆրանսիացիները բավարար ուժեր չունեին Կիլիկիա ուղարկելու համար: Նման պայմաններում Ալեքսանդրեաի գործողության հիմնական դերակատարությունն ստանձնելու էին բրիտանացիները, եւ Ֆրանսիան վախենում էր, որ կարող է կորցնել Կիլիկիան, եթե այն գրավվի ոչ իր զորքերի կողմից:

Այդ շրջանում բրիտանական վերնախավի մի մասը դեմ էր Արեւելքում Ֆրանսիական նկրտումներին: Հնդկաստանի բրիտանական կառավարությունը նույնիսկ պահանջում էր չմասնատել Օսմանյան կայսրությունը, իսկ գնդապետ Լոուրենս Արաբացին առաջարկում էր ստեղծել մեծ արաբական պետություն եւ դեմ էր Սիրիան Ֆրանսիային զիջելուն²⁷: Սիրիան, Կիլիկիան եւ Մոսուլը Ֆրանսիային հանձնելու հարցը որոշ չափով լուծվում է միայն 1916 թ. մայիսին՝ Սալքս-Պիկոյի համաձայնագրով:

²² ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 1:

²³ Անդ, թ. 7-10:

²⁴ Անդ, թ. 1:

²⁵ Ե. Գասպարյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

²⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1267, ց. 4, գ. 11, թ. 39:

²⁷ SH. LESLIE, Mark Sykes: His Life and Letters, with an Introduction by the right hon. Winston Churchill, London, New York, Toronto and Melbourne, 1923, p. 248-249.

Թե որքան արդյունավետ կլինե՞ր Կիլիկիայում կատարելիք ավհանումը, կարելի է եզրակացնել ծանոթանալով գերմանական մարշալ Պաուլ Հինդենբուրգի (1916-ից գերմանական բանակի գլխավոր շտաբի պետ) տեսակետին: Վերջինս 1920 թ. հրատարակած իր հուշերում Կիլիկիայի ուղղությամբ հնարավոր ավհանման հետեւանքների մասին գրում է. «Թերեւս ոչ ամբողջ պատերազմի ընթացքը, բայց հաստատ մեր օսմանյան դաշնակցի ճակատագիրը դուրս կգար մեր ձեռքից, եթե Անգլիան այդ երկրամասում գործելու որոշում ընդունե՞ր կամ նույնիսկ լրջորեն փորձե՞ր: Տավրոսից հարավ գտնվող տիրույթները Թուրքիան կկորցնե՞ր, եթե անգլիացիներին հաջողվե՞ր ավհանում կատարել Ալեքսանդրետի ծոցում եւ այնտեղից շարժվե՞ին արեւելք... Ալեքսանդրետի ծոցի պաշտպանությունը դրված էր Թուրքական մի բանակի վրա, որը չունե՞ր պայքարելու ընդունակ որեւէ զորամաս: Յուրաքանչյուրը, որ կարող էր պիտանի լինել առաջնագծում, աստիճանաբար տեղափոխվել էր Սիրիա եւ Միջագետք: Ավելին, ծովափնյա պաշտպանության հրետանին տվյալ պահին ավելի շատ արեւելյան երեւակայություն էր, քան ռազմական իրականություն: Էնվեր փաշան ինձ ճշգրիտ ներկայացրեց իրավիճակը հետեւյալ բառերով. «Իմ միակ հույսն այն է, որ թշնամին չի հայտնաբերի մեր թուլությունը այս ծայրահեղ ծանր տեղում»²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Կիլիկիայում ավհանում կատարելու եւ այնտեղ հաջող ռազմական գործողություններ ծավալելու հնարավորությունը Անտանտի երկրները բաց են թողնում: Դա պայմանավորված էր Մերձավոր Արեւելքում բրիտանաֆրանսիական գաղտնի մրցակցությամբ: Ֆրանսիական գործիչները ցանկանում էին պատերազմից հետո Կիլիկիան միացնել իրենց գաղութներին, սակայն տվյալ պահին Արեւելքում բավարար զորքեր չունեին այդ երկրամասը գրավելու համար: Ֆրանսիացիները խանդով էին վերաբերվում բրիտանական ու հայկական ուժերով Կիլիկիան ազատագրելու ծրագրերին՝ վախենալով, որ կարող են այն կորցնել:

1916 թ. ապրիլի սկզբին ռուսական կառավարությունը բրիտանական տեղեկացնում է, որ Թուրքերը մեծ ուժեր են կուտակում Արեւմտյան Հայաստանում՝ այդ կապակցությամբ պահանջելով Ալեքսանդրետում կազմակերպել ուշադրությունը շեղող գործողություն, որպեսզի Թուրքերն իրենց զորքերի մի մասն ուղարկեն նշյալ ուղղությամբ: Կովկասյան

²⁸ “Out of My Life by Marshal von Hindenburg”, trans. F. A. Holt, London, New York, Toronto and Melbourne, 1920, p. 294.

ռազմաճակատի հրամանատար մեծ իշխան Նիկողայ Ռոմանովը երկյուղում էր, որ հակառակ դեպքում իր զորքերը չեն կարողանա պահել զրաված տարածքները²⁹։

Ապրիլի 6-ին Փարիզում ռուսական դեսպանատունը պաշտոնապես դիմում է նաեւ Ֆրանսիայի կառավարությանը։ Նշվում էր, որ Ռուսաստանի ԱԳ նախարար Սերգեյ Սազոնովը հեռագրել էր գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մ. Ալեքսեևի կարծիքի մասին, ըստ որի՝ Փոքր Ասիայում Ռուսաստանի ձեռք բերած հաջողությունները պահպանելու համար անհրաժեշտ էր թուրքերին թույլ չտալ այդ ուղղությամբ կուտակել խոշոր ուժեր։ Ռուսական հրամանատարությունն առաջարկում էր Սալոնիկում կամ Եգիպտոսում գտնվող դաշնակիցների զորքերի մի մասով ամհանում կատարել Ալեքսանդրեաում կամ Յումուրթալիքում (Այաս)։ Ըստ ռուսական բանակի գլխավոր շտաբի պետի՝ այդ գործողությունը վնաս չէր պատճառի վերոնշյալ ռազմաճակատներին, քանի որ սերբական բանակն արդեն տեղափոխվել էր բալկանյան թատերաբեմ, իսկ թուրքերը հրաժարվել էին եգիպտական ռազմարշավից։ Ս. Սազոնովը Լոնդոնի ու Փարիզի ռուսական դեսպաններից պահանջում էր ամենայն լրջությամբ դաշնակից կառավարությունների ուշադրությունը հրավիրել այդ կարեւորագույն նախագծի վրա, որը չափազանց շահավետ էր Անտանտի երկրների համար³⁰։

Սակայն ապրիլի 7-ին Ֆրանսիայի ռազմական նախարար, գեներալ Պիեր Ռոբին ուղարկած հեռագրում Լոնդոնում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ գնդապետ Դը Լա Պանուսը հայտնում էր, որ Ալեքսանդրեաում նոր ճակատ բացելու հարցի շուրջ զրուցել է լորդ Հ. Քիթչենների հետ, որը տեղեկացրել է, որ իրենց զորքերի փոքր քանակի պատճառով նման գործողություն իրականացնելն անհնար է։ Հ. Քիթչենների կարծիքով զորքերի ցրումը տվյալ պահին սխալ կլիներ, քանի որ արեւմտյան ռազմաճակատում թեժ մարտեր էին ընթանում, եւ անհրաժեշտ էր դաշնակցային բոլոր բանակների առավելագույն համախմբում³¹։ Այսպիսով Հ. Քիթչենները, որը երկար ժամանակ ձգտում էր Կիլիկիայում ամհանում իրականացնելուն, այժմ դեմ է արտահայտվում այդ ծրագրին։ Կարծում ենք՝ նա հոգնել էր ֆրանսիացիների անընդհատ հարուցած խոչընդոտներից։

²⁹ «Մեծ տերությունները...», հտ. I, էջ 281։

³⁰ Անդ, էջ 281-282։

³¹ Անդ, էջ 283։

Այս հարցի շուրջ բրիտանական ու ֆրանսիական իշխանություններին իր տեսակետն էր ներկայացրել նաեւ բրիտանացի դիվանագետ Մարկ Սայքսը: Նա նոր էր վերադարձել Պետրոգրադից, ուր ֆրանսիացի դիվանագետ Ժորժ Պիկոյի հետ ռուսական կառավարությանն էին ներկայացրել Մերձավոր Արեւելքն ազդեցության գոտիների բաժանելու բրիտանական եւ ֆրանսիական կառավարությունների նախագիծը: Մ. Սայքսը երկար տարիներ էր անցկացրել Մերձավոր Արեւելքում, լավ ծանոթ էր տեղի ժողովուրդներին ու խնդիրներին: Նա Պետրոգրադից մեկնել էր Կովկաս, 4-5 օր մնացել էր մեծ իշխան Ն. Ռոմանովի շտաբում: Նա համամիտ էր մեծ իշխանի ու Մ. Ալեքսեւի առաջարկներին, գտնելով, որ Ալեքսանդրեւոմ ամփոփումը թուրքերին կստիպի զորքերի մի մասն ուղարկել այդ ուղղությամբ, եւ նրանք չեն կարողանա ռուսական բանակին գերակշռող ուժեր կենտրոնացնել Հայաստանում: Մ. Սայքսը մտավախություն ուներ, որ թուրքերը կկարողանան արդեն մայիս կամ հունիս ամիսներին 350.000-400.000 զինվոր կենտրոնացնել Երզնկա-Դիարբեքիր ուղղությամբ եւ հաջող հարձակում կազմակերպել, որոնց ռուսական փոքրաթիվ բանակները միայն թույլ դիմադրություն կարող էին ցույց տալ: Մեծ իշխանը Մ. Սայքսին հայտնել էր, որ եթե դաշնակիցների օգնությունը չլինի, ապա ամռանը ռուսները կկորցնեն ոչ միայն Թիֆլիսը, այլեւ՝ դուրս կմղվեն ամբողջ Կովկասից: Մ. Սայքսը, չնայած դեռեւս 1915 թ. աշնանը Ալեքսանդրեւոմ ամփոփում կատարելու ջերմեռանդ կողմնակիցներից էր, սակայն տվյալ պահին գտնում էր, որ այդ գործողությունը կձախողվի, քանի որ դաշնակիցները ծովային անհրաժեշտ փոխադրամիջոցներ չունեն, իսկ ամռանը ամփոփման ենթակա միավորումների շարքերը նոսրացած կլինեն հիվանդությունների պատճառով: Նման գործողության ամենահարմար պահը նրա կարծիքով հոկտեմբերն էր: Նման պայմաններում Մ. Սայքսը հարցի լուծում էր համարում Սուեզի ջրանցքից դեպի Պաղեստին ռազմարշավի իրականացումը: Նա համոզված էր, որ պետք է Եգիպտոսում նախապատրաստական լուրջ աշխատանքներ կատարել եւ հանկարծակի հարձակվել Պաղեստինի ուղղությամբ: Մ. Սայքսը համոզված էր, որ Կովկասում ռուսների պարտությունն անդառնալի հետեւանքներ կարող է ունենալ ծանր կացության մեջ հայտնված Ռուսաստանի ներքին դրության համար³²: Մ. Սայքսն զգուշացնում էր, որ ռուսական բանակի պարտությունը կարող է հանգեցնել խմորումների, «որոնք

³² «Մեծ տերությունները...», հտ. 1, էջ 287-288:

առանց դժվարության կվերաճեն հեղափոխության»³³։ Իհարկե, Մ. Սայքսը չէր սխալվում, որ Ռուսաստանում ցանկացած պահի կարող էր բռնկվել հեղափոխություն, սակայն սխալ էր այն տեղեկատվությունը, որ թուրքերը կարող էին 350.000–400.000 զինվոր կենտրոնացնել Կովկասյան ճակատում։ Թուրքերն էապես արյունաքամ էին եղել եւ ի վիճակի չէին նման մեծաքանակ զորք ուղարկել Հայաստան։

Ռուսական կողմի առաջարկն ի վերջո մերժվեց. ֆրանսիական իշխանությունները գտնում էին, որ նոր ճակատի բացումը կթուլացնի արեւմտյան ռազմաճակատը, որտեղ եւ վճռվելու էր պատերազմի ելքը։ Իսկ բրիտանական իշխանությունները համոզված էին, որ 1916 թ. ամռանը թուրքերը Հայաստանում կկարողանան կենտրոնացնել ամենաշատը 200.000–250.000 զինվոր, որոնց դիմադրելու համար ռուսներն ունեն բավարար ուժեր, իսկ տեղանքը նպաստավոր էր պաշտպանություն կազմակերպելու համար³⁴։

Ֆրանսիայի վարչապետ եւ ԱԳ նախարար Արիստիդ Բրիանը Մ. Սայքսի առաջարկները ներկայացրել էր նաեւ ֆրանսիական բանակների գլխավոր հրամանատար գեներալ Ժ. Ժոֆրին։ Սակայն վերջինս համոզված էր, որ բրիտանացիներն ի վիճակի չեն լինի ամռանը ռազմական գործողություններ կազմակերպել Սինայի թերակղզում, քանի որ չունեն բավարար թվով փոխադրամիջոցներ։ Գեներալի կարծիքով Պաղեստինի ուղղությամբ հաջողության հասնելու համար բրիտանացիները պետք է ամռանն անապատային տեղանքում կարողանային կառուցել 140 կմ երկարությամբ երկաթգիծ, որն անհնար էր իրականացնել։ Գեներալը հիշեցնում էր, որ ապրիլի սկզբին Կիլիկիայի երկաթուղիների վրա Պորտ Սայդի հայերի ուժերով հարձակումներ կազմակերպելու ծրագրից հրաժարվել են Եգիպտահայ թեմի առաջնորդի պահանջով, որպեսզի խուսափեն հայկական նոր ջարդերից։ Ժ. Ժոֆրը գտնում էր, որ Փոքր Ասիայի ափերի մոտ պետք է բավարարվեն միայն ծովային գործողություններով, իսկ եթե այնուամենայնիվ որոշվի ավիանում կատարել, ապա դա պետք է իրականացվի ոչ թե հայկական անկանոն միավորումների ուժերով, այլ գաշնակիցների զորքերի միջոցով՝ հայկական ջոկատների հետ համատեղ³⁵։

Այսպիսով՝ Կիլիկիայում ռազմական գործողություններ սկսելու 1916 թ. ռուսական առաջարկությունը նույնպես իրողություն չդարձավ։

³³ Անդ, էջ 294։

³⁴ Անդ, էջ 288։

³⁵ Անդ, էջ 294–295։

Այս անգամ եւ՛ բրիտանացիները, եւ՛ ֆրանսիացիները չցանկացան լրջորեն քննարկել խնդիրը: Երկու կողմն էլ հասկանում էր, որ այդ գործողությունը միայնակ չեն կարող իրականացնել, իսկ դաշնակցի հետ՝ չէին ցանկանում:

Ուշագրավ է նաեւ Կիլիկիայում ճապոնական զորքերով ավհանում իրականացնելու նախագիծը, որն առաջ է քաշվել ֆրանսիական ռազմական իշխանությունների կողմից 1917 թ.:

1917 թ. մարտի 16-ին Տոկիոյում Ֆրանսիայի ռազմական կցորդ Բոնեֆոն դը Լապոմարեդի հետ զրույցում Ճապոնիայի գլխավոր շտաբի պետ, գեներալ Յուսակու Ուեհարան առաջարկել էր Թուրքիայի դեմ Նգիպտոսի, Միջագետքի եւ Կովկասի ճակատներից լայնածավալ հարձակում սկսել: Նաեւ խոստացել էր ճապոնական զորքեր ուղարկել այդ գործողությունը հաջողությամբ պսակելու համար: Հարցի շուրջ ֆրանսիական բանակի շտաբի 3-րդ բաժանմունքի հովիսի 6-ի գաղտնի զեկուցագրում ճապոնական առաջարկը բնորոշվում է որպես ուշագրություն արժանի³⁶:

Սակայն զեկուցագրում անհնար էր համարվում հարձակումը Հայաստանում՝ պատճառաբանելով հաղորդակցության դժվարությունները, ռուսական զորքերի հարձակողական անբավարար եռանդը: Միաժամանակ շեշտվում էր ռուսական երկաթուղու ծանրաբեռնվածությունը, որի պատճառով դժվար կլինեին ճապոնական զորքեր տեղափոխել Հայաստան: Պաղեստինում նույնպես ճապոնական զորքերի աջակցությունն անարդյունավետ էր համարվում, քանի որ այնտեղ բրիտանական մեծաքանակ զորքեր կային, սակայն լավ ամրացված ռազմաճակատի գիծը հաղթահարել չէին կարողանում: Միջագետքում նույնպես ոչ արդյունավետ էր համարվում ճապոնական ներկայությունը, քանի որ անապատային տարածքները շատ էին, միաժամանակ, այդտեղ նույնիսկ հաջողության հասնելու դեպքում Թուրքերին լուրջ հարված չէին հասցնի: Փաստորեն՝ ճապոնական զորքեր Հայաստան ուղարկելն անհնար էր, իսկ Պաղեստին ու Միջագետք՝ անարդյունավետ:

Ձեկուցագրի հեղինակները լավագույն տարբերակ էին համարում Ալեքսանդրետի նավահանգստի, դաշտային Կիլիկիայի, Տավրոսի ու Ամանոսի կիրճերի գրավումը: Դրանով դաշնակիցների ձեռքը կանցներ Բաղդադի երկաթուղու մի մասը, որով կարգելափակվեր Միջագետքի, Պաղեստինի, որոշ չափով նաեւ Հայաստանի Թուրքական բանակների

³⁶ «Մեծ տերությունները...», հտ. II, էջ 9-13:

մատակարարումը: Թուրքիան ստիպված կլիներ անձնատուր լինել կամ պաշտպանության գծերը տեղափոխել Անատոլիա, քանի որ Սիրիան ու Միջագետքը դրանից հետո հեշտունթյամբ կգրավվեին: Կիլիկիայում անհրաժեշտ էր համարվում ավի հանել ճապոնական 4-5 դիվիզիա՝ 80.000-100.000 զինվոր, որոնց կարող էին հետագայում միանալ 2-3 նոր դիվիզիաներ՝ 40.000-50.000 զինվորով: Առաջին զորախումբը կարող էին ճապոնիայից 4,5 ամսում տեղափոխել Եգիպտոս եւ այնտեղից արագորեն ավիանում կատարել Կիլիկիայում: Երկրորդ զորախումբը տեղ կհասներ ավիանումից հետո՝ 3 ամսվա ընթացքում: Թուրքերը Կիլիկիայում կարող էին ճապոնացիների դեմ դուրս բերել 4 դիվիզիա, որոնք բավական հյուծված էին: Օժանդակ 5 դիվիզիա կարող էին ստանալ Անատոլիայից միայն 2,5 ամիս հետո, եւրոպական ճակատից կարող էին լավագույն դեպքում փոխադրել 5 դիվիզիա՝ 5-5,5 ամիս հետո: Բանակի շտաբի եզրակացության մեջ ճապոնական ներխուժումը Կիլիկիա համարվում էր ցանկալի եւ օգտակար: Սակայն ճապոնական զորքերով Կիլիկիան գրավելու այս նախագիծը նույնպես կյանքի չկոչվեց:

1917 թ. հունիսին էնվերի առաջարկով Հալեպում ռազմական խորհուրդ գումարվեց: Թուրքական 4 բանակների հրամանատարները, Զեմալն ու գերմանական զենեալ էրիխ ֆոն Ֆալկենհայնը քննարկեցին Սիրիայում հզոր բանակախումբ ստեղծելու խնդիրը: Դրանով հույս ունեին բրիտանացիներին հետ պահել Կիլիկիայում ավիանում կատարելու մտքից, ինչը, Զեմալի խոստովանությամբ, թուրքերին շատ էր անհանգստացնում³⁷: Խորհրդակցության արդյունքում կազմվեց «Յըլդըրըմ» բանակախումբը, որը 1917 թ. կազմված էր 45.000 հետեւակից եւ 2.180 հեծելազորից³⁸:

Սակայն թուրքական կողմի անհանգստությունն անիմաստ էր, քանի որ Անտանտի երկրները այդպես էլ Կիլիկիայի կամ Սիրիայի ուղղությամբ ռազմական գործողություններ չծավալեցին՝ չնայած առաջ քաշված բազմաթիվ նախագծերին: Պետք է փաստենք, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կիլիկիան բրիտանական, ֆրանսիական, հայկական, նույնիսկ, ճապոնական զորքերով գրավելու բազմաթիվ նախագծեր են կազմվել, սակայն դրանք կյանքի չեն կոչվել ու մնացել են թղթի վրա, քանի որ դաշնակիցների միջեւ գոյություն ունեին անհաշտ

³⁷ Memories of a Turkish statesman, 1913–1919: By Djemal Pasha, New York, 1922, p. 183.

³⁸ История Первой мировой войны 1914–1918 гг. (под редакцией И. И. Ростунова), 1975, т. 2., с. 366.

տարաձայնություններ, անվստահություն միմյանց նկատմամբ, եւ այդ ամենն էապես խոչընդոտեց Կիլիկիայում ափհանում իրականացնելու որոշում կայացնել:

Այսպիսով Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կիլիկիայում զորքերի ափհանում իրականացնելու եւ ռազմական գործողություններ ծավալելու նախաձեռնությամբ հանդես են գալիս Ռուսաստանի, Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի մի շարք բարձրաստիճան քաղաքական ու ռազմական գործիչներ: Այդ հարցը քննարկվել էր նաեւ Մեծ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի կառավարություններում: Սակայն գաղութատիրական, ծավալապաշտական ձգտումները, դաշնակիցների՝ փոխադարձ անվստահությունն ու խանդը խոչընդոտեցին Օսմանյան կայսրությանը Կիլիկիայի վրայով շախջախիչ հարված հասցնելու իրատեսական նախագծերի կայացմանը:

РЕЗЮМЕ

Во время Первой мировой войны военные и политические деятели антантских стран неоднократно предлагали различные проекты для начала военных действий в Александrette. Это было лучшее место для поражения турок и могло бы сыграть решающую роль в выводе Османской империи из войны. Однако такая военная операция не была осуществлена. Империалистические амбиции и взаимное недоверие не позволяли союзникам сотрудничать, наоборот, они делали все, чтобы свергнуть инициативу друг друга.

SUMMARY

During the First World War, military and political leaders of the Entente countries repeatedly proposed various projects for the commencement of military operations in Alexandretta. It was the best place to defeat the Turks, and it could play a crucial role in the withdrawal of the Ottoman Empire from the war. However, such a military operation was not carried out. Imperial ambitions and mutual suspicions did not allow the allies to cooperate, on the contrary—they did everything to overturn the initiative of the other.